

ЗНАМЕНИТІ УКРАЇНЦІ

ТЕТЯНА ПАНАСЕНКО

ЛЕСЯ
УКРАЇНКА

Харків
«Фоліо»
2021

«Се справді незвичайна людина».

Ольга Кобилянська

РОДИНА

Лариса Петрівна Косач-Квітка, відома світові під літературним псевдонімом — Леся Українка, народилася 13 лютого 1871 року на Волині в місті Новограді-Волинському. Лариса була другою дитиною подружжя Косачів. Петро Антонович Косач (1841—1909) і Ольга Петрівна Драгоманова (1849—1930) одружились у липні 1868 року і створили родину, в якій вільно розвивалися таланти, виховувалися непересічні особистості. На початку ХХ ст. М. Грушевський, І. Франко і В. Гнатюк у листі до Ольги Петрівни писали: «Ви дали Україні перший приклад освіченої сім'ї, в якій плекається рідна українська мова й українська літературна традиція в найкращім розумінню сего слова». Безперечно, дійсний статський радник, провідник повітового дворянства Петро Антонович Косач і дворянка, письменниця Олена Пчілка (псевдонім Ольги Петрівни Драгоманової-Косач) створили винятково сприятливі умови й обставини для шліфування талантів своїх дітей. Варто зауважити, що рід Драгоманових-

Косачів уславився в історії літератури й культури не тільки ім'ям Лесі Українки. Є відомості, що її дід Петро Якович Драгоманов писав вірші. Мати — громадська діячка, письменниця, етнограф. Старший брат Михайло (в літературі — Михайло Обачний) — прозаїк, поет, учений-фізик, який передчасно пішов з життя, не розкривши вповні свого таланту. Сестра Ольга (псевдонім Олеся Зірка) — перекладачка, літописець, яка стояла на сторожі біографічних фактів Лесиного життя. Олена Антонівна Косач (у шлюбі — Тесленко-Приходько), рідна сестра Лесиного батька, теж пробувала свої сили в літературі під псевдонімами Є. Ластівка і Є. Зо-виця. Юрій Косач (Лесин небіж, син Лесиного брата Миколи) відомий як поет, прозаїк, драматург. Оксана Драгоманова (дочка Лесиного дядька Олександра) теж була письменницею, перекладачкою і чи не єдиною жінкою в дипломатичному представництві Української Народної Республіки.

Усі близькі до родини Косачів зазначали, що Леся була дуже подібна до батька і вродою, і вдачею. У Лесі були такі самі риси обличчя, колір очей і волосся, як у батька; невисока на зріст, вона мала таку ж постать, таку саму тендітність в обрисах тіла. На вдачу вони обоє були лагідні та добрі, однаково бували здатні скипіти страшенно, коли їх дійняти чимсь особливо для них дошкульним. Обоє були надзвичайно стримані, терплячі та витривалі, з виключною силою волі. Обоє були бездоганно принципові: для людей чи справ могли поступитися багато чим, могли бути дуже поблажли-

вими, однак не було нічого, що могло би примусити Петра Антоновича або Лесю зробити щось, що вони вважали негідним. Щоб зробити ж це для власної вигоди чи користі, то про те не могло бути й мови. Обоє мали напрочуд гарну пам'ять. Батько був спостережливішим, жвавіше й краще робив висновки із зауваженого, надзвичайно швидко й точно складав ціну людям і явищам, влучно й дотепно характеризував їх і майже ніколи не помилявся у своїх характеристиках. Лесі ж траплялося й помилитись у своїх перших враженнях. Обоє вони — і батько, і Леся — були однаково делікатні у відносинах з людьми, намагаючись нікого собою не обтяжувати. Терплячи біль, чи жаль, чи горе, намагалися не мучити інших своїми почуваннями і тримали їх у собі з якоюсь надлюдською силою. Одного разу, спокійно провівши Лесю з матір'ю у Відень на операцію (як тоді думали), Петро Антонович повернувся додому, замкнувся у себе в кімнаті і, думаючи, що ніхто з дітей не чує, ридав од жалю й тривоги.

Була в батька й Лесі ще одна спільна риса: вони високо цінували людську гідність у всякої людини, хоч би у наймолодшої дитини, й завжди поводитися так, щоб не образити, не принизити. Не було випадку, щоби батько чи Леся повелися з кимось грубо, брутально; не пам'ятали діти, щоб він когось із них лаяв, чи сварив, чи щоб категорично наказував щось зробити. Він завжди радив, просив, намагаючись і найменшому довести, чому так слід, а так не слід робити,

завжди намагався переконати, а не примусити. Так само чинила й Леся. З дітьми ж — і своїми, й чужими — Петро Антонович був завжди ласкавий та ніжний, розмовляв поважно, як із рівними собі.

В одному Леся й батько були зовсім несхожі: батько був здібний до точної науки математики і любив її, зате ж був зовсім нездібний до вивчення мов. Тому вмів Петро Антонович говорити лише однією мовою — російською. Це була правильна, літературна російська мова. Українською ж говорив тільки окремі речення, співав пісні, але добре розумів, бо діти його говорили завжди українською мовою й листи до нього писали тільки українською, бо взагалі в родині не вживали іншої мови, крім української. Мабуть, єдине, що прийшло в сім'ю з російської мови, якою говорив батько, було звертання до нього: всі діти називали його «папа». Леся ж була дуже беручка до вивчення мов і, як вона сама казала, абсолютно нездібна до математики, тож не мала ніякого бажання її вивчати. Своєю здібністю до мов Леся вдалася в матір, і взагалі, це була в неї драгоманівська риса, може, єдина некосачівська.

Усіх дітей батько дуже любив і був ідеально дбайливий, уважний та добрий, але усе своє життя він особливо був ніжний до Лесі. Може, тому, що вона була хвора, а може, й тому, що він мав оту властивість швидко й влучно складати ціну кожній людині; отже, набагато раніше за інших, навіть за матір, склав ту високу ціну Лесі, якої вона була варта. Хай

там як, а любив і шанував він Лесю завжди безмірно. У його листах до дочки відчувається велика ніжність, турбота про неї: батько просив Лесю добре їсти, більше відпочивати, думати в першу чергу про своє здоров'я, а всі справи відкласти на кращі часи, коли будуть сили.

Петро Антонович був дуже начитаною людиною, хоч у перекладах, але добре знав світову літературу, літературу ж російську знав досконало, не гірше знав і українську. Звичайно, що й Лесині твори він читав ще в рукописах. З російських письменників чи не найулюбленішим у нього був М. Салтиков-Щедрін. Знав Петро Антонович напам'ять усі казки О. Пушкіна, його «Руслана і Людмилу» та багато дрібних віршів і часто декламував їх, але завжди лише вдома, а не прилюдно. До того ж він дуже гарно читав уголос.

Петро Антонович Косач робив усе, що міг, щоб сприяти розвиткові української культури й літератури. Він брав участь у всіх культурно-літературних справах «Старої Громади» і допомагав їй матеріально. За всі видання своєї дружини (в тому числі й Лесиних творів), починаючи з видання її збірки українських народних узорів, сплатив саме він, бо Ольга Петрівна власних коштів не мала аж до смерті своєї матері, чоловік же давав гроші на всі її видання та інші українські справи, бо цілком підтримував дружину у всіх тих інтересах. Так само підтримував він Лесю й так само ніколи не жалів нічого — ні сили, ні коштів, — аби їй догодити, аби їй нічого не бракувало. Завжди дуже журився, що, незважаючи на все

своє велике бажання й намагання, не може дати їй здоров'я. Поміщик, юрист за освітою, дійсний статський радник, Петро Антонович Косач був, як на ті часи, людиною досить забезпеченою. Документи 1899 року свідчать, що він мав родовий маєток у Чернігівській губернії, а також маєток у Колодяжному (471 десятина) й відносно невелику садибу (100 десятин), яка належала його дружині на Полтавщині. Щорічна службова зарплата складала 2500 карбованців. До того ж він був дбайливим господарем і вмів давати лад усім своїм землям.

Мати Лесі Українки, відома в українській літературі під псевдонімом Олена Пчілка, належала до родини Драгоманових. Псевдонім Ольги Петрівни Драгоманової-Косач якнайкраще характеризує її надзвичайну працьовитість. Молодша дочка Ізидора Косач писала з цього приводу: «Олена Пчілка — псевдонім, що мама придбала собі, як була ще зовсім молода. Тоді молоде подружжя (наші батьки) жили в Звягелі на Волині, там часом Ольгу звать Олена, а що мама дуже захопилася збиранням етнографічного матеріалу (вишивки, тканини), то батько наш казав, що вона як тая пчілка працює. Та й все життя мама любила пчіл — ці комахи подобалися їй, як символ невсипущої праці для загалу. Мама, де жила довгий час, то заводила пасіку, хоча б 3—4 вулики, то не задля якоїсь там вигоди, просто їй подобалось спостерігати тую доцільну метушню комашок і сам буколічний вигляд вуликів». Як людина мати Лесі Українки вирізнялася

мужністю, принциповістю, незламністю, наполегливістю й самовідданістю. Дочка Ольга планувала написати спогади про матір, але, на жаль, не встигла це зробити. Вона зазначала: «<...> це занадто велика фігура, занадто складна, занадто значна її роль і її місце в житті не лише всіх нас, особливо ж Лесі, а в цілому українському житті <...> розумніших за неї людей я знала мало, а може, й зовсім не знала. Були у її вдачі прекрасні риси, але були й такі, що дуже болюче вражали близьких людей, в першу чергу її дітей. А тому і хорошими, й злими рисами вона поклала великий карб на Лесі, але все ж хороші риси переважали. У всякім разі, Леся безмірно любила її і дуже високо цінувала все своє життя аж до смерті, хоч не раз умлівала од болю, що його завдавала їй мати». Дочка так характеризувала матір: «<...> була дуже розумна, горда, певна себе і певна в правості своїх думок і переконань людина, тверда й уперта в переконанні життя того, що уважала за потрібне. Дуже небезстороння (коли кого любила, то прощала йому багато чого, кого не любила, то знаходила в ньому й неіснуючі вади), дуже ревнива, недовірлива <...>, добра загалом, але могла бути жорстокою <...>. Жіночого домашнього господарства не любила, не вміла його провадити і не провадила, так само і дамського рукоділля не робила, але ех tempo могла спекти чудову паску “бабушину” або скраяти і приладувати до пошиття штудерну дамську сукню. Ніколи не була “радикалкою-нігілісткою” і, будучи вродливою жінкою замолоду, одягалася

і зачісувалася, як показувала тогочасна мода і її жіночий інстинкт, щоб виглядати якнайкраще».

Мати Лесі Українки — постать дуже суперечлива, складна, важка для якихось інтерпретацій. Ольга Косач-Драгоманова була не лише люблячою матір'ю, вона була часто жорстокою, так само як і сильною у своїх великих ділах і часто безпорадною у дрібних сімейних справах. Вона могла бути турботливою матір'ю і також уперто неуважною до психології дітей. Її вольова натура спиралася на холодну розумність. У спогадах про неї або й у її власних листах відчувається суперечливе поєднання великої матері і примхливої, владної, егоїстичної жінки. З самого народження талановитої доньки вона недаремно була для Лесі великим авторитетом. Ізидора писала: «Ми малими інстинктивно, а дорослі вже свідомо розуміли, що мати наша має вдачу сильну, енергійну, сміливу, тверду у своїх переконаннях...»

Двоє дітей із родини Драгоманових (а їх було шестеро) — світової слави вчений і політичний діяч Михайло Петрович та славна письменниця Олена Пчілка — зробили великий внесок в українську культуру. Рідна мова, пісня, казка, українські народні обряди і звичаї склали ту родинну атмосферу, серед якої росла й виховувалася Ольга Петрівна Драгоманова.

Після одруження з Петром Антоновичем Косачем Ольга Петрівна розпочала свою наукову й письменницьку діяльність. Довголітня праця над збиранням українських етногра-

фічних матеріалів (вишивок) завершилася виданням її першої наукової праці «Український орнамент» (1876). Цей твір здобув високу оцінку не тільки серед українських, а й серед видатних західноєвропейських учених. У Парижі один французький професор так захопився цією працею, що прочитав про неї цілий цикл лекцій. Багато інших етнографічних та фольклорних матеріалів, що їх збрала Олена Пчілка, використали українські вчені у своїх наукових працях. Але, що дуже важливо, перша книжка («маміні узори») мала великий виховний вплив на Михайла і Лесю: діти з самого початку свого свідомого життя бачили, що їхня мати серйозно й наполегливо працює над узорами, — збирає, класифікує, перемальовує, спілкується зі знавцями в цій галузі. Така наполеглива робота найкращої, найрозумнішої, найталановитішої для дітей жінки без переконувальних і пояснень навчила їх поважати роботу, ставитися серйозно до найдрібнішої праці.

У 1882 році вийшла в світ збірка поезій Олени Пчілки «Думки-мережанки». Дбаючи про українську освіту для дітей, Олена Пчілка підготувала збірник перекладів «Українським дітям». Діяльність Ольги Петрівни як дитячої письменниці нерозривно пов'язана з її виховно-педагогічною працею. Вона перша з-поміж тодішніх українських діячок вчила своїх дітей рідною мовою, а пізніше запрошувала вчителів-українців, щоб вони викладали їй дітям гімназійний курс українською мовою. Сусіди-пані висловлювали велике здивування, бачачи, що Косачеві діти розмовляють «по-мужицькому» й ходять

у «мужицькому» одязі. Про виховання дітей Ольга Петрівна писала в листі до Омеляна Огоновського: «В дітей мені хотілося перелити свою душу й думки, — із певністю можу сказати, що мені це вдалося. Не знаю, чи стали б Леся й Михайло українськими літераторами, коли б не я? Може, стали б, але хутчій, що ні... Від батька вони не могли б навіть навчитись української мови, бо він нею не вмів говорити. Власне, я завше окружала дітей такими обставинами, щоб українська мова була їм найближчою, — щоб вони змалку пізнавали її якнайбільше. Життя зо мною та посеред волинського люду сприяло тому».

ДРУГА ДИТИНА

Коли народилася Лариса (1871), старшому синові Михайлу було півтора року. Він був першою, очікуваною, щасливою дитиною в сім'ї. І вдався хлопець вродою гарний, показний, розумний, жвавий, говіркий, веселий, мав прекрасну пам'ять. У родині Косачів було прийнято давати одне одному ласкаві домашні імена, Михайла називали Мішею, а менший брат Микола одного разу назвав його «кна-кна». Дитячою мовою це значило щось тонке й довге, а Михайло тоді був і справді височенький і тонкий, особливо в гімназiальному мундирі. Пізніше дивним словом «кна-кна» в родині називали всіх молодих хлопців. До речі, прізвиська й ласкаві імена давали-

---

ЗМІСТ

Родина	3
Друга дитина	12
Зустріч із дядьком	14
Дозвілля й навчання	14
«Надія»	17
Початок хвороби	18
Операція	20
Перша публікація. Псевдонім	22
Молодша сестра	24
Подорож до моря	25
«Плеяда»	27
Contra spem spero!	29
«Мені сором, що ми такі невірні...»	33
Творча робота	35
Перша збірка	36
У Києві	39
До дядька	41
Смерть Михайла Драгоманова	45
Знайомство з Н. Гамбарашвілі, листування з А. Кримським ...	48
Порожня зала й остання зброя	50
Черговий бій із хворобою	54

Косачі, Старицькі, Лисенки	55
100-ліття української літератури	60
Перемога	62
«Твої листи завжди пахнуть зів'ялими трояндами...»	66
Сила і спокій	69
У Кобилянських	71
Третя збірка	74
Вимушені мандри	75
Кассандра	80
Арешт сестри	82
Пам'ятник І. П. Котляревському	84
Смерть Михайла	86
Климент Квітка	88
У Петербурзі	94
Буденне життя	96
Шлюб	99
Погані новини, хвороба чоловіка, переїзди...	103
Без батька	104
Єгипет	105
Рішучий наступ недуги	107
Матеріальні труднощі	108
Страшний удар хвороби	110
Остання путь	112
Радянські історії Лесиних рідних	114